

ПРОБЛЕМА КРИТЕРІЇВ ВИЯВЛЕННЯ ОБДАРОВАНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

У статті визначено основні підходи до критеріїв виявлення обдарованості в навчальних закладах, обґрунтовується думка про те, що в такому визначенні треба враховувати єдність інтелектуального розвитку, творчого потенціалу та мотивації. Такий підхід дозволяє розглядати кількість обдарованих дітей значно вищою, ніж за умов їх ідентифікації за допомогою тільки інтелектуальних досягнень. Зроблено висновок, що визнання обдарованості як динамічної інтегративної характеристики (єдність інтелектуального розвитку, творчого потенціалу та мотивації) буде сприяти формуванню людського ресурсу.

Оскільки інтелектуальний, творчий потенціал людини, суспільства загалом – основа науково-технічного, економічного і будь-якого іншого розвитку, природним є інтерес науки і практики до творчих здібностей, обдарованості, таланту. Прогрес та національне багатство, передусім, забезпечує 5 % працездатного населення, що є обдарованим [1: 91]. Тому особливі завдання і проблеми стоять перед педагогічною та психологічною наукою, яка покликана розв'язувати питання виявлення талантів. Уже на початку нинішнього століття було зроблено перші теоретичні і практичні спроби вивчення виявів обдарованості, систематизації нагромаджених даних та їх аналізу. Цю проблему досліджували Б. Г. Ананьєв, В. М. Мясішев, А. Г. Ковальов, Г. С. Костюк, К. К. Платонов, С. Л. Рубінштейн, Б. М. Теплов та інші. Вони визначили ознаки здібностей: індивідуально-психологічні особливості, що відрізняють одну людину від іншої; особливості, що сприяють успішному виконанню діяльності; здібності не зводяться до знань, умінь, навичок, які вже виявлено в суб'єкті, а сприяють легкому і швидкому їх набуттю.

Б. М. Теплов заперечував спадковість здібностей. Спадковими, на його думку, є лише задатки та анатомо-фізіологічні особливості людини. Здібності формуються в діяльності. С. Л. Рубінштейн, Г. С. Костюк багато в чому поділяли концепцію Б. М. Теплова, наголошуючи на зв'язку здібностей з розвитком. С. Л. Рубінштейн вважав, що здібності розвиваються по спіралі: реалізація можливості, яка є здібністю одного рівня, відкриває нові можливості для розвитку здібностей вищого рівня. Обдарованість людини визначається діапазоном нових можливостей, котрі відкриває реалізація наявних можливостей.

Б. Г. Ананьєв зазначав, що здібності є виявом творчого розвитку розуму, а не простого нагромадження знань. Як і Б. М. Теплов, Б. Г. Ананьєв вважав, що здібності розвиваються в діяльності, пов'язані з розвитком особистості. Талант є складним, багатоплановим наслідком активності людської особистості; справжній талант – це й розвинений характер, сильна воля, чітка життєва мета.

Важливими є думки Б. Г. Ананьєва відносно спеціальних і загальних здібностей та обдарованості. Спеціальні здібності є продуктом розвитку спеціальних видів діяльності, що мають провідне значення в загальному розвитку людини. Продуктом загального розвитку є обдарованість, яку С. Л. Рубінштейн небезпідставно називав "загальною здібністю".

Мета статті полягає в аналізі різних концептуальних підходів до проблеми єдності інтелектуального розвитку, творчого потенціалу та мотивації обдарованості в історичній перспективі.

Американський дослідник Дж. Рензулі запропонував у визначенні обдарованості ввести такі три характеристики: інтелектуальні здібності, творчий підхід і наполегливість [2].

Він відзначає, що кількість обдарованих дітей може бути значно вищою, ніж за умов їх ідентифікації за допомогою тестів чи за їх інтелектуальними досягненнями. Дослідники відзначають демократичність цієї моделі, що дозволяє відносити до категорії обдарованих тих, хто виявив високі показники хоча б у одному з вказаних параметрів.

Якщо в сутність обдарованості ввести високі творчі здібності, то в цьому випадку академічні досягнення не завжди будуть дуже помітними, й навпаки, дитина може мати значні успіхи в навчанні з основних шкільних предметів, але рівень творчих успіхів у неї буде невисоким. Тому Дж. Рензулі зі своїми колегами запропонував принцип "турнікету", коли програму розраховували на багатьох кандидатів, зокрема дітей, які мали великі академічні досягнення, й тих, хто відзначався значними рівнями творчих здібностей. Дитина під час тестування й оцінювання педагогом повинна була набрати високу суму балів, щоб увійти в число кандидатів у такі сфери: суспільна активність (лідерство) й сфера руху. Відібраних дітей об'єднували в групи відповідної сфери, працюючи з ними за спеціальною програмою. Тільки після цього з дітьми, які виявили обдарованість у тій чи іншій сфері, організували роботу за додатковою складнішою програмою.

Як правило, для виявлення інтелектуальних і творчих здібностей дітей використовують тести для оцінювання їх досягнень (успішності в навчанні). Водночас враховують, що обдарованість дуже складне

явище, і дитина може на якомусь етапі свого розвитку досягти високого рівня обдарованості, а потім (іноді з незрозумілих причин) її рівень обдарованості може різко впасти, і навпаки, вона може в будь-який конкретний момент одержати низькі оцінки, котрі через певний час будуть найвищими. Тому виявлення обдарованих дітей – це тривала процедура, пов'язана з динамікою розкриття обдарованості [2: 117].

Щодо застосування тестів на творчість під час виявлення обдарованості, то це одна з найскладніших процедур, оскільки поняття творчості та її критерії ще не визначені. На практиці найчастіше використовують характеристики творчості, що ґрунтуються на дослідженнях Дж. Гілфорда. Характеристики зорієнтовані на такі особливості розумового процесу, як легкість, гнучкість, оригінальність, точність, а також уява. Стосовно дошкільників тестом передбачено виконання таких завдань, як закінчення розпочатого малюнка, використання паралельних ліній або кружечків для побудови зображень, а також конструювання картин. Коли використовують останній тест, дитині дають аркуш паперу із зображенням яскраво розфарбованої фігури неправильної форми, котру вона повинна використати як "відправну точку" для побудови свого довільного зображення.

Тестування включає також оцінку вмінь дитини ставити інформаційні запитання, визначати можливі причини і наслідки відносно ситуацій, зображених на серії малюнків, ставити нестандартні запитання, пов'язані з добре відомими предметами [3: 134]. Втім, незважаючи на високу точність оцінок дітей за допомогою названих та інших тестових методик, багато хто з дослідників вважає, що вони, як правило, занадто жорсткі в оцінюванні обдарованості й не завжди дають можливість оцінити її динаміку, так само як і не завжди допомагають виявляти приховані резерви розумового розвитку дитини. Через те певної популярності набули так звані критеріально-орієнтовані тести. На відміну від класичних, що використовуються для оцінювання здібностей дитини шляхом порівняння її результатів з результатами спеціальної групи однолітків, ці тести призначені для визначення рівня оволодіння дитиною певних понять й навичок, які відповідають тому чи іншому рівню розвитку. Обмежені можливості використання тестових методик для надійного діагностування творчих здібностей та обдарованості логічно зумовлюють пошуки інших, адекватніших тестових засобів. Для виявлення обдарованості використовують записи життєвих спостережень, свідчення батьків, родичів, педагогів. Такі дані можна вважати особливо цінними, бо вони дають змогу дістати інформацію в часовому вимірі, що майже неможливо під час тестування. Якщо спостереження проводять батьки або вихователі в дошкільних установах, то одержані результати використовують для складання хронології розвитку дитини; крім того, вони дають можливість виявити рідкісні здібності, які неможливо розпізнати під час тестування. Хоча такі спостереження (особливо батьків) можуть бути тією чи іншою мірою деформовані природним бажанням "побачити" в своїй дитині щось надзвичайне.

Як бачимо, коефіцієнт інтелекту не може бути об'єктивним абсолютним критерієм диференціації індивідів на звичайних (нормальних) та інтелектуально обдарованих. Окрім цього, порівняння інтелектуальних здібностей обдарованих і звичайних індивідів не дає підстав стверджувати про наявність якісних відмінностей між ними. Це було причиною того, що поряд з інтелектуальними тестами в діагностичній практиці почали широко використовувати спостереження за зовнішніми виявами інтелектуальної обдарованості.

Основними характеристиками інтелектуально обдарованої дитини вважають: ранню мову, вживання складних слів, раннє засвоєння лічби і читання, допитливість, міцну пам'ять, швидке сприймання, сильну уяву, абстрактне мислення, побудову речень із складними синтаксичними конструкціями, здатність класифікувати інформацію і досвід, надзвичайну увагу, великий словниковий запас, інтуїцію, наполегливість у досягненні поставленої мети, здатність тривалий час зосереджуватися на одному виді діяльності, сприймати зв'язки і співвідношення між предметами і явищами, прагнення робити все на свій лад, висловлювати різноманітні пропозиції з приводу конкретної ситуації, бачити одну й ту ж саму проблему під різним кутом зору, винахідливість, тягіння до завершеності, впорядкованості і точності, високий енергетичний рівень, що дає змогу займатися одночасно багатьма проблемами, захоплення побудовою альтернативних моделей і систем, уміння ставити запитання, легкість у придумуванні нових слів, визначенні нових понять, надання переваги інтелектуальним іграм, здібності у вивченні математики, самостійність мислення, що виявляється як у прагненні знайти власний розв'язок задачі, так і в здатності самостійно, без надмірного керівництва з боку педагогів чи батьків вчитися, надання переваги складному перед простим, ерудованість, яскраве виявлення спеціальних здібностей до одного чи кількох видів діяльності.

А що таке творчі здібності? Це здатність зупинитися, подивитися на предмет і поставити запитання. Цінною якістю творчої особистості є здатність сприймати предмети і явища під різним кутом зору, тобто виділяти різні істотні властивості. З цією метою доцільно тренуватися школярам у виявленні нових ознак (властивостей) предметів чи явищ, включенні об'єкта думки в нові зв'язки з іншими предметами чи явищами. Виняткове місце в здатності продукувати оригінальні ідеї посідає добре розвинена уява школярів. Синтетичні здібності розвиваються, якщо прогнозувати наслідки певних подій, міркувати над

можливими іншими причинами, поєднувати елементи в ціле, працювати над розробкою нового виду продукту.

Щоб розвинути здібність одночасного оперування цілим і його частинами, головним і другорядним, потрібно тренуватися школярам у виділенні головного і другорядного в предметах і явищах, маніпулюванні кількома аспектами предмета чи явища, виявленні кількох причин явища та його наслідків.

Для розвитку емпіричного та теоретичного мислення школярів доцільно виконувати вправи на класифікацію предметів і явищ, систематизацію об'єктів пізнання, виведення зовнішніх ознак предметів і явищ на основі пізнання їхніх внутрішніх зв'язків.

Щоб розвинути комбінаторне мислення, потрібно формулювати запитання відкритого типу, розв'язувати задачі, що мають кілька розв'язків, а також комбінаторні.

Цінним у структурі творчих здібностей є вміння мислити за аналогією. Для цього потрібно вправлятися у створенні різного типу аналогічних об'єктів та образів, а також у перенесенні методів розв'язання відомих задач на аналогічні.

З метою розвитку інтуїтивного мислення школярів використовують життєвий досвід у процесі розв'язання задач чи прогнозування майбутніх подій, практикують розв'язання задач шляхом повторного повернення до них через певний час (якщо задача з першого заходу не розв'язується), участь у ролевих іграх.

Щоб розвинути здатність творчо мислити, насамперед, потрібно виробити звичку мислити самостійно. Для цього потрібно використовувати власний ілюстративний матеріал для підтвердження тієї чи іншої думки, шукати певні способи розв'язання задач, формувати власне проблемне поле (сукупність фактів, які потрібно з'ясувати, тощо), що пов'язано з систематичним добуванням знань.

Творчо мислити – це не тільки здатність безоглядно продукувати нові ідеї, а й критичне ставлення до запропонованого. У зв'язку з цим потрібно вправлятися у відповідях на альтернативні запитання, називати причини альтернативного вибору. На розвитку критичного мислення позитивно позначаються також уявне відтворення певної ситуації (визначення її позитивних і негативних аспектів), виділення ознак, що не характеризують дану властивість предмета чи явища, формулювання правил і пошук винятків.

Урахування в процесі визначення обдарованості лише кількісних параметрів (ступеня, рівня) було б правильним за умови тільки зростання окремих показників під час переходу від здібностей до обдарованості. Однак, як показали численні експериментальні дослідження та факти, біографії видатних осіб, психометричний підхід, таке зростання не може бути адекватним у визначенні обдарованості, а коефіцієнти інтелекту, креативності – однозначними, надійними та достатніми її показниками [4: 49]. На рівні обдарованості спостерігається не лише зростання кількості компонентів, здібностей, а й їх інтеграція, поява новоутворень [4: 50]. У ранньому віці дійсно головним у визначенні обдарованості є випереджальний розвиток: дивергентне мислення (оригінальність, критичність, здатність до узагальнення, прогнозування) та високочутлива сенсорика (увага, сприймання, пам'ять) [5: 50]. Але в підлітковому віці "діяльнісні" показники (здібності, інтелект, креативність, результати діяльності) не є цілісними та остаточними. "Для розуміння механізмів інтелектуальної обдарованості, передусім, варто врахувати не стільки характеристики діяльності, скільки особливості психологічної організації суб'єкта діяльності, тому що ті чи інші параметри діяльності є похідними стосовно психологічних ресурсів обдарованості" [6: 102]. Крім "діяльнісних" показників існує також внутрішня психологічна організація суб'єкта діяльності як базовий показник обдарованості підлітка, який розкриває природу обдарованості [7].

Тобто, організація діалектичного мислення особистості та мотивація особистості до змісту знань та діяльності (розумова активність та ініціатива, позитивні емоції пізнавальної потреби, реалізація нових ідей, позитивне ціннісне ставлення до пізнання та предмету діяльності, відкритість до інноваційних технологій та здатність до їх сприймання) [4: 51]. Без цих компонентів обдарованість не є справжньою [4: 51, 52].

Як приклад, ефективної роботи з обдарованими учнями можна розглянути досвід гуманітарної гімназії № 1 м. Житомира. У разі виникнення сумнівів стосовно обдарованості тієї чи іншої дитини вчителі-практики, порадившись із психологом (або навіть без цього, бо не у всіх школах є штатний психолог), користуються уже відомими варіантами проведення діагностики. Найпоширенішим із них є текстологічний підхід – оцінка інтелектуального розвитку (конвергентне мислення – тести Д. Векслера, Дж. Равена) та креативності (дивергентне мислення – тести П. Торренса, Дж. Гілфорда), а також методики виявлення домінантної мотивації. Адже, згадаємо, що за Дж. Рензуллі, обдарованість – поєднання трьох компонентів: мотивації, орієнтованої на виконання завдання, видатних розумових здібностей і креативності.

Творчою групою вчителів розроблено модель учня гімназії як спробу визначити та розвинути якості учня в процесі навчання та виховання. Ця модель охоплює практично всі складові сучасних підходів до побудови моделі обдарованості: здатність ставити перед собою завдання різного рівня складності та різного терміну досягнення; наявність інноваційних характеристик особистості; креативність, тобто творче сприйняття навколишньої дійсності; рефлексія та аналітичні здібності; функціональна грамотність – вміння працювати з інформацією, яка виражена в різних знакових системах; комунікативні навички; емоційний розвиток особистості; залучення до цінностей світової культури.

Як результат розробляється особиста картка розвитку інтелектуальних та творчих здібностей гімназиста, яка включає такі положення, як: загальні відомості про дитину; дані про сім'ю та сімейне виховання; статус дитини у сім'ї (єдина, старша, молодша дитина); статус сім'ї, в якій виховується дитина (повна, неповна, багатодітна); стан здоров'я і фізичний розвиток дитини (зір, слух, моторно-рухова система, вади мовлення, кризові та психотравмуючі ситуації у житті дитини); результати конкурсного тестування з окремих (визначених керівництвом) предметів; сформовані інтереси та спеціальні здібності дитини (академічна сфера – лінгвістичні, літературні, суспільні, природничі, економічні, математичні; сфера руху та художньої діяльності – образотворчі, вокальні, музичні, хореографічні, акторські, спортивні); особливості психологічної адаптації до навчальної діяльності у гімназії (рівні: повний, виражений, помірний, початковий, відсутність адаптації); особливості психологічної адаптації до класного колективу (рівні: лідер, популярний, малопопулярний, ізольований).

На основі психолого-педагогічного спостереження за розвитком особистості гімназиста фіксується низка показників. При цьому враховуються думки людей, які безпосередньо спілкуються з дитиною, а саме: шкільного психолога, педагогів, батьків. Усі вони, незалежно один від одного, характеризують рівень розвитку дитини за такими критеріями: загальна орієнтація у навколишньому середовищі (високий, середній, низький рівень); інтелектуальний розвиток; комунікативні здібності; самокритичність оцінювання своїх дій та вчинків; цілеспрямованість, наполегливість; орієнтація на здобуття максимуму необхідної інформації; культура мовлення; особливості нервової системи, темпераменту (врівноваженість, неуврівноваженість, слабкість нервової системи, рівень творчого розвитку).

Далі наводяться відомості про рівень психічного розвитку дитини за такими показниками: системність знань, увага, гнучкість мислення, логіка, пам'ять, спостережливість, уміння аналізувати, робити висновки, встановлювати зв'язки між подіями, причиною і наслідками тощо.

В індивідуальній картці учня фіксуються результати інтелектуального марафону впродовж терміну, передбаченого програмою. Особлива увага приділяється розвитку інтересів учнів через їх участь у роботі гуртків, факультативів, клубів, секцій тощо. Крім того, формулюються висновки стосовно здібностей гімназиста до занять науковою працею за допомогою низки показників, зокрема: уміння висловлювати думки чітко і ясно; рівня розвитку моторної пам'яті; розуміння абстрактних понять; здатності до узагальнення; зацікавленості науково-популярною літературою; вміння формулювати мету та завдання дослідження, планувати свою діяльність; схильності до експериментування; потреби у пошуку нестандартних рішень; потреби у нових знаннях тощо.

Визнання обдарованості як динамічної інтегративної характеристики (єдність інтелектуального розвитку, творчого потенціалу та мотивації) дозволяє сподіватися на швидке практичне здійснення формування людського ресурсу. Дана обставина дає можливість почати перехід до формування інтелектуально-творчого потенціалу особистості дитини в масовій школі. Рівень розвитку окремих психічних функцій не може бути надійним провісником, валідним показником обдарованості. Перспективним критерієм для визначення обдарованості є інтегровані показники як базові показники обдарованості, які вказують на справжню обдарованість учнів. Тому внутрішня психологічна організація суб'єкта діяльності є головним критерієм обдарованості учня.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Миронов В. Б. Век образования / В. Б. Миронов. – М. : Просвещение, 1990. – 279 с.
2. Рензулли Дж. Модель обогащающего школьного обучения / Дж. Рензулли ; [под ред. Д. Б. Богоявленской] // Основные концепции одарённости и творчества. – М. : Педагогика, 1997. – 268 с.
3. Пономарьова Р. О. Креативний потенціал технічно обдарованої особистості : природа, структура, критерії, розвиток / Р. О. Пономарьова // Українська психологія : сучасний потенціал : матеріали IV читань : у 3 т. – К. : Вид-во ДОК, 1996. – Т. 2. – С. 352–361.
4. Чорна Л. Г. Проблема критеріїв і показників обдарованості в психології / Л. Г. Чорна // Філософсько-методологічні аспекти вивчення обдарованості : матеріали круглого столу, (26 жовтня 2011 р., Київ). – К. : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2011. – С. 47–53.
5. Гуревич К. М. Индивидуально-психологические особенности школьников / К. М. Гуревич. – М. : Знание, 1988. – 80 с.
6. Коваленко А. Б. Психологічні особливості прояву інтелектуальної обдарованості студентів / А. Б. Коваленко, О. В. Виноградна ; [за ред. С. Д. Максименка] // Актуальні проблеми психології. – К. : "BONA NENTE", 2002. – Т. 6. Обдарована особистість : пошук, розвиток, допомога. – Вип. 3 (част. 2). – С. 101–104.
7. Гурова Л. Л. Когнитивно-личностные характеристики творческого мышления в структуре общей одаренности / Л. Л. Гурова // Вопросы психологии. – 1991. – № 6. – С. 14–20.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Mironov V. B. Vek obrazovaniia [The Age of Education] / V. B. Mironov. – M. : Prosveshchenie, 1990. – 279 s.
2. Renzulli Dzh. Model obogashchaisushchego shkolnogo obucheniia [The Model of Enriching School Education] / Dzh. Renzulli ; [pod red. D. B. Bogoiavlenskoi] // Osnovnye kontseptsii odarennosti i tvorchestva [The Main Conceptions of Giftedness and Creativity]. – M. : Pedagogika, 1997. – 268 s.
3. Ponomariova R. O. Kreatyvnyi potentsial tekhnichno obdarovanoi osobystosti : pryroda, struktura, kryterii, rozvytok [Technically Gifted Personality's Creative Potential : Nature, Structure, Criteria, Development] / R. O. Ponomariova // Ukrainska psykholohiia : suchasnyi potentsial : materialy IV chytan : u 3 t. [Ukrainian Psychology : Modern Potential : Materials of the IV Readings : in 3 volumes]. – K. : Vyd-vo DOK, 1996. – T. 2. – S. 352–361.
4. Chorna L. G. Problema kryteriiv i pokaznykiv obdarovanosti v psykholohii [The Problem of Criteria and Data of the Giftedness in the Psychology] / L. G. Chorna // Filosofs'ko-metodychni aspekty vyvchenniia obdarovanosti : materialy kruglogo stolu (26 zhovtnia 2011 r., Kyiv) [Philosophical-Methodological Aspects of Giftedness Learning : Materials of the Round Table (20 October 2011, Kyiv)]. – K. : Instytut obdarovanoi dytyny NAPN Ukrainy, 2011. – S. 47–53.
5. Gurevich K. M. Individual'no-psikhologicheskie osobennosti shkolnikov [Pupils' Individual Psychological Peculiarities] / K. M. Gurevich. – M. : Znaniie, 1988. – 80 s.
6. Kovalenko A. B. Psykholohichni osoblyvosti proiavu intelektual'noi obdarovanosti studentiv [Psychological Peculiarities of Students' Intellectual Giftedness Demonstration] / A. B. Kovalenko, O. V. Vinogradova ; [za zag. red. S. D. Maksymenka] // Aktual'ni problemy psykholohii [Current Psychological Issues]. – K. : "BONA NENTE", 2002. – T. 6. – Obdarovana osobystist' : poshuk, rozvytok, dopomoga. – Vyp. 3. (chast. 2). – S. 101–104.
7. Gurova L. L. Kognitivno-lichnostnye kharakteristiki tvorcheskogo myshleniia v structure obshchei odarennosti [Cognitive-Personal Characteristics of the Creative Thinking in the Structure of Common Giftedness] / L. L. Gurova. – Voprosy psikhologii [Psychological Questions]. – 1991. – № 6. – S. 14–20.

Матеріал надійшов до редакції 28.11. 2011 р.

Virkovskiy A. P. Проблема критеріев выявления одаренности личности в учебных заведениях.

В статье определяются основные подходы к критериям выявления одаренности в учебных заведениях, обосновывается мысль о том, что в таком определении надо учитывать единство интеллектуального развития, творческого потенциала и мотивации. Такой подход позволяет рассматривать количество одаренных детей значительно выше, чем при условии их идентификации при помощи только интеллектуальных достижений. Сделан вывод, что определение одаренности как динамической интегративной характеристики (единство интеллектуального развития, творческого потенциала и мотивации) будет способствовать формированию человеческого ресурса.

Virkovskiy A. P. The Problem of Revealing the Personality's Giftedness in the Educational Establishments.

The article determines the main approaches for the criteria revealing the giftedness in the educational establishments. It is grounded that in that determination we should consider the unity of the intellectual development, creative potential and motivation. This approach allows considering the number of the gifted children much bigger than in terms of their identification through their intellectual achievements. It is concluded that the determination of giftedness as the dynamic integrative characteristic (the unity of intellectual development, creative potential and motivation) will help to form the human resources.